

A globális illiberalizmus arculatai¹

Csaba László²

Absztrakt

Ez a tanulmány arra az alapkérdésre keresi a választ, hogy a Donald J. Trump második elnökségére rendszerre váló rendszertelenség miként lett a gazdaságpolitikai világfelfogás részévé ugyanúgy, mint egykor a harmincas években³. *Tézismondatunk* az, hogy az eltérő okokból adott hasonló válaszok közös hozadéka negatív, mind az egyes szereplők, mind a világgazdaság egészére nézve: a *win-win* helyébe *lose-lose* lép. A tanulmányban a világgazdaság egészét meghatározó három nagy gazdasági régió illiberalizmusát vizsgáljuk az összehasonlító gazdaságban szokásos modell-alkotással és egybevetéssel, némi előrejelzésre is vállalkozva.

Bevezetés

Ha a közgazdasági elmélettörténetből igazán időszerű, ihletet adó címet kívánunk találni, kézenfekvően adódik Wilhelm Röpke (1943) *Die Gesellschaftskrise der Gegenwart* című korszakos munkája, amit magyarrá a kissé félrevezető *A harmadik útként* fordítottak le. Ez a mű a második világháború idején jelent meg egy Svájcban élő emigráns német elemző tollából. Bizonyos értelemben már annak idején is korszerűtlen volt, hiszen a szabadgondolkodó szerző élesen szembeszállt a kor két fő szellemi irányzatával, ami a gazdaságpolitika alakításában meghatározó volt. Elutasította a német-szovjet típusú tervgazdaságot és elhatárolódott a keynesi alapú, az angol Munkáspárt képviselte aktivista, jóléti állami politikától is. Érthető tehát, hogy a korabeli Magyarországon mind a német-szovjet hadigazdaság csodálói, mind pedig ellenfelek – a főleg a kiskgazdák és a szociáldemokraták pártolta – angol típusú irányított gazdaság hívei idegenkedtek tőle.

Röpke gondolatai mindenekelőtt a Ludwig Erhard és az ordo-liberálisok képviselte szociális piacgazdaság keretében valósultak meg. Bár a német gazdaságpolitikai gyakorlat – mind az állami újraelosztás, mind a célzott, részletekre irányuló szabályozás tekintetében – messzire került az eredeti elvektől, a 'harmadik út' ebben az eredeti értelmében továbbra is a manchesteri kapitalizmus és a dirigista, az állami szabályozást normatíván is jónak vélő 'új normalitás', vagy az 'iparpolitika reneszánsza' jelszóval hirdetett – és gyakorolt – törekvések ellenpontjának tekinthető⁴. Ez az ellenpont az ideáltípus értelmében értendő, az összehasonlító gazdasági rendszerek elméletében (Dallago-Casagrande, 2023) meghonosodott módon.

A vizsgálatunk tárgyát képező jelenség a következő. Ahogy az 1930-as években a gazdaságpolitikai paradigma egyre inkább *államelvű* megoldások felé fordult, napjainkban

¹ Az MTA Világgazdasági Tudományos Tanács 2025. június 11-i ülésére készült vitaanyag. Örömmel veszem az észrevételeket a következő e-mail címre: csabal@ceu.edu

² Az MTA trendes tagja, professor emeritus, Közép-európai Egyetem, Bécs és Budapesti Corvinus Egyetem.

³ Ezt mutatta be kiváló előadásában a német Bölcsész Tanácsa sok éven át volt elnöke, Hans-Werner Sinn: Trump, das Ende der Pax Americana und die Zerstörung der internationalen Handelsordnung' c. előadása a Luzerni Egyetemen, ápr.10-én. Letöltve: Institut für Schweizer Wirtschaftspolitik honlapja, 2025.ápr.17. Ez természetesen a történetnek csak az egyik síkja. A másíkról – a biztonságpolitikáiról – lásd: Allies start to question the US nuclear umbrella/editorial/ *Financial Times*, 2025. ápr. 20.

⁴ Ezt a messze vezető, és kiterjedt irodalmat is érintő témát egy nemrég közlemény/Csaba, 2023/taglalja, ezért itt ismertnek vesszük, mert szétfeszítené a jelen elemzés keretét.

valami hasonló figyelhető meg. A fordulat értelemszerűen a 2008-09. évi pénzügyi válsággal kezdődött, majd a Covid járvány kezelésével, 2021-21. során vált visszafordíthatatlanná. Jól láthatóan tartósan nő az állami újraelosztás és az állami szabályozás szerepe is az élet minden területén.

A gazdaságban két – egymást csak részben átfedő – fejlemény vált uralkodóvá: a *populizmus* és az *illiberalizmus*. Bár ez a két folyamat nem gazdasági eredetű és messze nem pusztán a gazdaság területét érint, e tanulmányban csak erre összpontosítunk.

A *populizmus* végső fokon a közvetlen népszerűséget hajszoló különféle politikai irányzatok gyűjtőneve. A hagyományos, latin-amerikai osztogató politikát a kétezres évek elején az adócsökkentési és deregulációs irányzat követte, majd az elmúlt tíz-tizenöt évben egy sokszálú, összetettebb irányzat jött létre. Ebben már nem közömbös az államháztartás és közadósság alakulása, ámde a lényeg jól kiválasztott választói csoportok kezdeményezése és egyes konzervatív ideológiai posztulátumok valóságba ültetése (Komlos, 2025; Benczes, 2024). Az utóbbiak közé tartozik a nemzeti középosztály erősítése, a 'munkájukból élő kisemberek' támogatása, a széles értelemben vett agrárium és környezet védelme és sok hasonló.

Ha lehet, még szerteágazóbb az *illiberalizmus* kategóriája. Mint a Holmes és társai (2021) szerkesztette reprezentatív kötet bemutatta, ezek az irányzatok olyan eltérő háttérrel és kulturális alapozással bírhatnak, mint a konfucianizmus és az iszlám. Működési terepük pedig a kultúrától a tömegmozgalmakig terjed, és természetesen a gazdaság is beletartozik.

Mivel az idézett munkákban mind az elméleti és történeti háttér, valamint az elméleti előzmények és az országspecifikus esetek alaposan bemutatásra kerültek, e tanulmányban *csak az illiberalizmus gazdaságpolitikájának legújabb vonásait mutatjuk be*. Kiindulópontunk az, hogy – szemben az irodalom jó részének felfogásával – ezek az évtized-közepi fejlemények már rég nem értelmezhetők a túlhajtott neoliberalizmusra történő, egyfajta polányiánus visszahatásként. A pénzügyi válság is, és a Covid kezelése is kimondottan etatista megoldásokat hozott (Szanyi, 2020), amit az elméletben a neokeynesianizmus abszurd reneszánsza jelenít meg⁵.

A közkeletű magyarázatok szembetűnően elégtelenek, hisz a 2008-2022 közti másfél évtizedet egyáltalán nem követte a „szokásos” neoliberalizálódás, sem a kereskedelem, sem a szolgáltatások terén, másfelé kell tehát a megoldást keresnünk. A következőkben három modell vázlatos elemzésével igyekszünk szemléltetni azt, hogy a szellemi, értékrendi tényezők a meghatározóak, amik nélkül nem is lehet értelmezni azt, hogy miben áll a 'valódi' vagy épp a 'fel nem ismert' érdek, különösen a gazdasági jellegű. Utóbbi értelmezésénél a klasszikus pareto-i felfogást vesszük alapul, azt a célt, hogy minél többeknek minél jobb legyen – fenntartható módon.

Donald Trump forradalma

A 2024. novemberi elnökválasztással nem csak az Egyesült Államokban, hanem globálisan is új szakasz kezdődött. Míg egy-egy választást követően a demokráciákban az a jellemző, hogy a politikai programok a gyakorlatban felpuhulnak és középutassá válnak, jelenleg nem erről van szó. A választási kampánya során az elnök számtalanszor előadta: első elnökségét a 'mély állam', vagyis a technokrácia akasztotta meg, ami ellenállt a valóban nagy változtatásokat célzó ötleteinek. Ezért a második elnökség első és legfőbb feladata – már a híres első száz napban is – e mély állam megtörése, a korábban bevett gyakorlat megváltoztatása (*shake-up*). Trump

⁵ 2004 szeptemberében a Draghi jelentés, majd 2025. májusától a Merz kormány gazdasági programja tekinthető eme irányzat jellemző képviselőjének.

újraválasztása azt a széles körben elterjedt érzést hozta felszínre, ami szerint Amerikában a politika elszakadt az emberektől, a döntőnkök buborékban élnek, és ezt indokolt helyre tenni.⁶

Utóbbi érdekében a legtöbb szervezet élére kívülállókat, vagy épp az adott szervezettel a nyilvánosság előtt is harcban állókat jelölt ki.⁷ Kormányának tagjai és az általa kinevezhető szervek vezetői közt egy sincs, aki az adott szervezetben választódott volna ki, mint például Jerome Powell, a központi bank elnöke. A kívülállók közt sincsenek olyan, a terület kutatóiként már nevet szerzett személyek, mint annak idején Henry Kissinger vagy az újabb időszakban Janet Yellen.

Mindezek alapján nem kétséges, hogy a fennálló rend lerombolása az elnök szemében önérték. Igaz ez az amerikai berendezkedésre, és a világban *Pax Americana*-nak is hívott, szabályalapú nemzetközi rendre, a Kereskedelmi Világszervezettől az IMF-en és a NATO-n át a párizsi klíma-egyezményig. A korábban fennálló viszonyokat megsemmisítő lépéseket a társadalomtudományban szokássá vált forradalomnak nevezni, akkor is, ha nem járnak vérontással. Ilyen volt az ipari forradalom, a zöld forradalom, vagy épp az informatikai forradalom, és annak legújabb állomása, a mesterséges intelligencia alkalmazásával létrejövő új berendezkedés (a bankrendszerrel az oktatásig terjedő körben).

A forradalmi átalakulás számos ismert vonása közé tartozik az, hogy az egyes intézkedések önmagukban véve sem illeszkednek a korábbi felfogásba. Mi több, gyakorta egymással sincsenek összhangban, hiszen a bolsevik vagy a maói forradalom sem előre kitervelt pályán haladt. E fordulatoknak ugyan van ihletője, egy-egy nagy hatású mű – mondjuk Lenin *Állam és forradalom* c. pamfletje, vagy az 1972-ben kiadott Mao mondásokból összerakott *Vörös Könyvecske*, de ezek nem tartalmazznak részletes leírást, különösen a célállapotról nem, de többnyire az oda vezető útról is csak hozzávetőlegesen. Az amerikai esetben a világhálón könnyen elérhető *Project 2025*, a Heritage Alapítvány égisze alatt 2024 júliusában készült program tekinthető ilyennek. Az utóbbi – 900 oldalas terjedelme ellenére – hasonlóképp inkább iránymutató, semmint program dokumentum. Tartalmazza például a közigazgatás politizálását, de különösen a gazdaságpolitika területén jórészt az általánosságok szintjén mozog. Ugyanakkor az a tény, hogy egyik fő szervezője az elnöki hivatal költségvetési főigazgatója lett, valamint a kinevezések és azt követő működés szelleme erősen követi e dokumentumot, indokolja, hogy szót tegyünk rá, és szelleme szerint értelmezzük a történeteket.

Trump forradalmának a fentek szerint az egyik *központi eleme a hatalmi ágak elválasztása elleni fellépés*. Ennek lényege a végrehajtó hatalom lényegében korlátlan kiterjesztése, mind a törvényhozással, mind a bírói karral, mind a médiával szemben. Beleillik az egyetemekkel szembeni fellépés, a bevándorlók elleni hatósági mozgósítás, valamint a közösségi médiában korábban gyakorolt tényellenőrzés és kiegyensúlyozás felszámolása. Bizonyos értelemben ez a republikánusok által korábban is képviselt szempontok, így a deregulálás és a tojásfejűekkel szemben a gyakorlati ismeretek kultusza, a hagyományos értékek felkarolása. A gond csak az, hogy eközben elemi összeférhetlenségi szabályok sem érvényesülnek (a legélesebben Elon Musk mára véget ért fellépésében⁸). Az egyetemi és a sajtórendészeti ügyekben pedig normává vált az egyedi, célzott elbánás és kivétel a mindenkit átfogó, törvény előtti egyenlőség.

⁶ Utóbbiit jeleníti meg a nagy jogi irodák (Big Law), a jegybank, a főáramú média, a hadsereg vezetése és a bírói hatalmi ág (Big Law), valamint a csúcs-egyetemek (Ivy League), és a gyógyszergyárak (Big Pharma) elleni fellépés.

⁷ Utóbbi legfőbb példája lehet az FBI-tól korábban elbocsátott, majd az intézmény felszámolását zászlajára tűző Kash Patel, aki Trump alatt a cég vezetője lett. De az oktatásügyi miniszter küldetése sem más, mint a szövetségi tárca felszámolása (a 19. századi *heraus mit uns*).

⁸ Marietje Schaake (2024) könyvében egy bennfentes mutatja be azt, hogy a techno-mogulok fejlesztéseit miképp vezérli egy sajátos elitista világnézet, és hogy az általuk kifejlesztett megoldások – kellő demokratikus ellensúlyok

Hasonlóképp, amikor a szabályozás az átláthatatlanság ellenszere, s ekképp a piac hatékonyságának bizonyítottan az előfeltétele, mint mondjuk a gyógyszerek és a tőzsdei termékek esetén, az elvileg nagyon dicséretes bürokrácia-leépítés a korlátlan termelői érdekérvényesítés és a manipuláció előtt nyitja meg a teret. Utóbbi legkésőbb a 2008-2009-es válság számtalan elemzéséből ma már közismertnek és bevettnek is mondható meglatás.

A forradalomkénti értelmezés ugyan megkönnyíti azt, hogy ne keressünk rendszert abban, ahol nincsen, a következmények alól azonban egyáltalán nem mentesít. Például minden eddig ismert számítás arra utal, hogy a jelentősen megemelt vámtételekből származó bevételek messze nem képesek ellentételezni a meghirdetett adókönyvitéseket. Hasonlóképpen, ha a gazdasági növekedés nem marad meg a 2024. évi 2,5%-ot meghaladó szinten, akkor az adóbevételek növekedése is elmarad, ekképp a költségvetési hiány is nő. Ez különösen akkor igaz, ha az adókönyvitéseket sem az elmaradt növekedés okán meg se jelenő bevételek, sem a vámok, sem a GOP által hevesen ellenzett (bár már az elnök által belengetett⁹) adóemelések nem ellentételezik, egy már jelenleg is a háborús idöket idéző adósságszintről¹⁰ indulva (Riedl, 2025; Peterson, 2025).

Ezekben a számításokban még nem szerepel a hadikiadások utóbb bejelentett 13%-os emelése és a már bejelentett nagy adócsökkentések sem, csak a 2017. évi adóreform idén lejáráó továbbvitelét jelentené. De az említettek valós súlyát tovább növeli a következő tény: Akár egyetlen százalékpontos kamatemelkedés, ami benne van a pakliban, három évtized alatt 295%-ra növelné a közadósságot, ami a jelenleg elrettentőnek számító japán 260% fölött van, és a felkelő nap országában évtizedes stagnálást is hozott. Az amerikai állam adósságát ugyan az egész világ finanszírozza, az azonban nem mindegy, mennyiért. És 2024-25-ben, vagyis háborús években az adósságszolgálat meghaladta a hadikiadásokat, a GDP 5%-át.

Hasonlóképpen nem új, de nem is megkerülhető az az összefüggés, hogy a tőzsdei értékelés jórészt a jövővel kapcsolatos várakozások függvénye. Utóbbiakat pedig nagy mértékben alakítja az, hogy a szabályozási környezet mennyire hiteles és a politika mennyire kiszámítható. A verbális intervenciót épp Alan Greenspan hosszú működése alatt fejlesztette tökélyre az amerikai gazdaságpolitika. Trump kormányzásának első időszakában épp az ellenkezője történt. Egyfelől: nem tudni, kit, mikor és mennyivel vámolnak meg és meddig (hiszen ez a diplomáciai és lobbik közti alkuk eszköze, valamint egyedi mérlegelés tárgya¹¹ – azaz közgazdasági logikát nehéz lenne keresni és találni benne).

Másfelől: a kormány többször jelezte, hogy kamatcsökkentésre számít, miközben a FED rendszeres közleményei arra utalnak – már 2024 szeptembere óta – hogy a jegybank nem lát teret a monetáris lazításra. Mivel nehéz elképzelni, hogy egy rögtönzésre épülő döntéshozatal miként tudna elköteleződni bármi, vagy bármi ellenkezője mellett, a tapasztalatok szerint a piac a bizonytalanságot árazza be. E politika már a kezdetek kezdetén képes volt arra, hogy a

híján – hogyan vezetnek egy olyan világba, amit legegyszerűbben techno-fasizmusnak nevezhetünk: a kevesek korlátlan jóléte a tömegek vegetációs szinten tartásával. Érdekes módon ez a szigorúan technokratikus leírás mintha Yuval Harari (2017) anti-utópiájának beteljesültére utalna. A második Trump kormányzat sok tekintetben az idézett művek alapján válik értelmezhetővé.

⁹ *Financial Times*, 2025. máj. 8.

¹⁰ A hivatalos adatok szerint 1995 óta, vagyis az elmúlt három évtizedben a központi költségvetés hiánya átlagosan a GDP 3,9%-a volt. 2024-ben ez 6,4%-ra, 2025-re 6,2%-ra nőtt, majd két évtizeden át e szinten maradhat. A szövetségi adósság a megelőző három évtized átlag 58%-ról 2024 végére 99%-ra nőtt és egy évtized alatt 116%-ra nő tovább (CBO: *The Long Term Budget Outlook, 2024-*. A54. Washington, D.C., 2024. március). Vagyis ebben nem szerepelnek a Trump által kezdeményezett reformok. A Nemzetközi Valutaalap már 2025-re 122,5%-ot valószínűsít (www.imf.org/external/datamapper, mindkettő elérve: 2025. ápr. 25.) Erre jön az idézett tanulmány lényegesen borúlátóbb előrejelzése.

¹¹ Szélsőségesnek tűnő, de jellemző példa: azon a héten, amikor az összes kínai áru vámját büntető jelleggel 125%-ra emelték, az okostelefonokra vámmentességet adtak (*Washington Post*, 2025. ápr. 12.)

technológiai részvények indexét az egyik nap 4,5%-kal lefelé, majd a következő nap 9,5%-kal fölfelé mozdítsa el. Ez a példa mutatja, hogy a finacializálódott globális gazdaság az efféle ódon gazdaságpolitikát igen rosszul tűri. Nem arról van szó, hogy a kormányzati rángatózás pénzügyi válságot okozna – ezt a diverzifikált portfóliók lényegük szerint megakadályozzák a kockázat és a megtérülés közti folytonos arbitrázs révén.

Meglepő lenne, ha a reálgazdaság el tudna szakadni a pénzügyi mutatók efféle rángatózásától (általában az óvatos kivonulás, vagyis az önbeteljesítő recesszió a válasz, aminek jellemzően nem a túltermelés, a foglalkoztatás, vagy a racionális várakozás a kiváltója, hanem a bizonytalanság¹²). A világgazdaság új jelenségeként a dollár gyengülésnek indult, mint a tőzsdeindexek is, és az amerikai befektetésekkel szemben – a korábban elképzelhetetlen – kockázati felár jelentkezett, ami az Egyesült Államokba irányuló befektetések tartós lassulását valószínűsíti, a dollár világpénz szerepét meg nem kérdőjelezve (*Wall Steet Journal editorial*, 2025.ápr.14.). Sinn professzor előadásában megjegyezte: ha a dolgok így folytatódnak, még a fizetőképesség megrendülése sem zárható ki¹³, a dollár gyengülése pedig azt jelzi, hogy a befektetők a határon elkezdtek elfordulni az amerikai állampapíroktól.

Az Amerika elsődlegességét zászlajára tűző politika nem is annyira meglepő vonása, hogy – a legtöbb nacionalizmushoz hasonlóan – protekcionista fordulatot vesz. Megjelenik ez a vámháborúban, az amerikai újraiparosítási tervekben, a bevándorlás korlátozásában, a 'vásárolj hazait' rendelkezésekben, vagy a kétoldalú kereskedelmi forgalom kiegyensúlyozását célzó lépésekben. Az önmagában is vitatható lépésekkel az a fő gond, hogy az Egyesült Államok a szabad világkereskedelem, a munkaáramlás, de a tőke mozgások tekintetében is a globális munkamegosztás fő haszonélvezője volt az elmúlt évtizedekben. Ha Trump első elnöksége idején nem lép ki az elődje által épp aláírt transzatlanti kereskedelmi és beruházási megállapodás (TTIP) egyezményből, annak is ők lehetnek volna a fő haszonélvezői. Vagyis jól látható, hogy a két évszázaddal ezelőtti elméletekre épülő nemzetközi és gazdasági irányultságnak lesznek ugyan egyes haszonélvezői, de ez nem az Egyesült Államok egésze és még kevésbé a világgazdaság – a pareto-i – 'legjobb ember legnagyobb jóléte' következik be.

Az Egyesült Államok önjáróvá válása természetesen az általa uralt világgazdaság többi szereplőjére nézve is káros következményekkel jár. A sokoldalú világkereskedelem kétoldali egyezményekkel történő felváltása a kisebb és gyengébb partnerek számára eleve sokkal hátrányosabb. A világ tőzsdéinek elbizonytalanodása, a kilengések növekedése még egy esetleges tőzsdekrach elkerülése esetén is ártalmas mind a nemzetközi tőkeáramlás, mind a globálisan szűkös források célszerű elosztása szempontjából. Az amerikai politika kiszámíthatatlanná válását súlyosbíthatja, ha egyre több országban mérlegelik azt, hogy egy amerikai stratégiai befektető adottan nem pusztán a megtérülés, vagy épp a piacszerzés szempontjait követi, hanem a kormányzat változó – és sok esetben nem a hagyományos üzleti logikát követő – szempontjai szerint fog viselkedni, mondjuk 3-5 év távlatában, amikor a befektetés épp termőre fordulna.

Ukrajna támogatása régóta a nemzetközi viták középpontjában áll (Mátyás L., 2024). Trump elnöksége első szakaszában világossá tette, hogy e kérdéskörben elődjétől markánsan eltérő álláspontot képvisel, mind a politikai, mind a pénzügyi összefüggések tekintetében. Épp azért, mert e kérdéskör kiemelt figyelmet kapott, alkalmas arra, hogy további témák mellőzésével is

¹² A Nobel-díjas Robert Shiller (2020) egész könyvet szentelt annak, hogy a rémhírek terjedése hogyan mozgatja a tőzsdét.

¹³ Persze nincs reménytelenebb annál, mint az érzelmi alapú rögtönzés alapján a tanulmány lezárásakor megfigyelt trendeket előre vetíteni, vagy akár csak racionális várakozásokat megfogalmazni. A lényeg – a náci és a szovjet gazdaságpolitikában megfigyelteteket idézve – épp a kiszámíthatatlan rögtönzés, az eredetiben 'a konkrét helyzet konkrét elemzése', ahol semminek sincs precedens értéke.

szemléltethessük, mit jelent az újfajta amerikai illiberalizmus a külvilág számára. Egyfelől: véget ért az a korszak, amikor informális elvárások, viselkedési normák, értékközösség és hasonlók alapján hoztak döntéseket, akár ismételten is. Másfelől: egy meglehetősen földhöz ragadt, közvetlen üzleti haszonhoz kötődő szemlélet írja felül a geopolitikai és más korábban a *normative power* címszó alatt a nemzetközi tanulmányokban nagyon is ismert és bevett szempontokat. Harmadszor: tendencia érvényesül arra, hogy társasjátékok helyett a 'nagyfiúk alkuja' keretében alakuljon ki a végeredmény. Utóbbiban gyakorta akár a végletekig lecsupaszított, 19. századi hatalompolitikai megfontolások érvényesülhetnek, amit már a Woodrow Wilson által sugalmazott Népszövetség is próbált meghaladni, az ENSZ, majd a szabályalapú világrend még inkább.

Bár az elemzést érdemes lenne elmélyíteni és kiterjeszteni, az előadottak talán elégségesek lehetnek néhány előzetes meglátás megfogalmazására. Eszerint az amerikai politikában végbement *illiberális fordulat a kül- és a belpolitika egészét érintő, egyetlen szerves folyamatként értelmezendő*. Ha elfogadjuk azt az elemzői főáramú felfogást, ami szerint Trump nem tekinthető kisiklásnak, véletlennek, vagy rendszerhibának, hanem az amerikai társadalomban gyökerező ellentmondások sajátos megjelenésének (Sonin, 2022; Komlos, 2025) akkor nem tűnik elsietettnek, ha a tevékenységét átható illiberalizmust, *a forradalmi jelleget az amerikai gazdasági és társadalmi modell lényegi vonásainak megváltozását célzó* (és részben eredményező) tartós vonásaként értelmezzük.

Ez jelenik meg a külvilág számára mellbevágó jelenségek sorozatában. Az eredendően értékrendi, stílári és értelmezésbeli fordulat egységét jelenítik meg a külvilág számára megrázónak ható jelenségek, mint J. D. Vance alelnök beszéde a 2025. februári müncheni biztonságpolitikai konferencián, vagy az ukrán elnök kiakolbólitása az ovális irodából nem sokkal később. A külvilágnak tehát egy olyan Amerikára kell felkészülnie – a verseny és együttműködés kettőseben – amire *egyszerűen nem érvényesek a megelőző nyolc évtized alapvetései*. Ez az új, forradalmi szakasz pedig nem maradhat hatás nélkül a hagyományos világ gazdasági elemzés olyan klasszikus tételeire, mint a kereskedelem, a tőzsdék, a nemzetközi befektetések, a nemzetközi szervezetek, a fejlett technológiák forgalma, vagy épp a szolgáltatások és az emberek ehhez kötődő áramlása. Megjegyezzük, hogy a kereskedelem politikában a demokrata kormány lényegében folytatta elődje irányvonalát, ami arra utal, hogy e téren sem egyszerű személyi változásoknak vagyunk tanúi.

A kínai piacgazdaság

Aligha van az összehasonlító gazdasági rendszerek tanának vitatottabb kérdése, mint az immár közel fél évszázados kínai reform és a hatására létrejött gazdasági rendszer értelmezése, ahogy az a bevezetőben már idézett nagy nemzetközi áttekintésből is jól megismerhető. A lealapvetőbb, témánk szempontjából fontos értelmezések a következők.

1. Hivatalosan az ország szocialista piacgazdaság, ami azt jelenti, hogy a termelőeszközök, a bankok és a földek is ilyen-olyan köztulajdonban vannak.
2. Az üzleti világban elterjedt felfogás szerint /Jin, 2023/ a kínai gyakorlat egy olyan vállalkozó-központú megoldás, ami nem értelmezhető a szocializmus és a kapitalizmus hagyományos kettőseben, hanem azon túlmutat.
3. Az országban megfigyelt megoldások ötezer év sajátos fejlődésének és tapasztalatának egyedi kikristályosodása, másutt nem értelmezhető kínai különút - az eredetiben *Chinism* (Kolodko, 2021). Ez utóbbi felfogás szerint a kínai rendszer egész más értelemben piacgazdaság, mint anno a jugoszláv vagy a magyar modell volt.

Kína számos ok folytán került a fejlődéstani viták középpontjába, immár fél évszázada. Egyfelől: a kiemelkedő gazdasági növekedési ütem, aminek eredményeképp a tárgyalt időszakban 800 millió ember került ki a mélyszegénységből (amit a 2,15 dollár/fő mércével szokás mérni) és a középső birodalom a világ egyik vezető befektetőjévé is vált, önmagában is figyelemre méltó. Ehhez járul az, hogy a kétezres évek második évtizedében az ország lehagyta Németországot a világ első exporthatalma címért folytatott versenyben. Külön is kiemelendő, hogy míg az orosz, a szaúdi és a venezuelai, no meg az afrikai országok kivitele nyersanyag-központú maradt, a kínaiak technológia-intenzív kivittel váltak világhatalommá. A kínai napelemekre kivetett európai uniós vagy a kínai gépkocsikat sújtó amerikai vámok, a nagy kínai cégek – például a Huawei – körüli élénk viták okán közismertnek feltételezhetjük ezt a megállapítást, külön részletes adatolás nélkül.

Ez az önmagában is látványos fejlődés külön is kihívást jelent akkor, ha kellő figyelmet fordítunk a kínai modell állam vezérelte jellegére. Ez a vonás nemcsak akkor domborodik ki, ha az elkerülhetetlenül ideologikus tulajdoni vitákra figyelünk. A kínai reformfolyamatot a nemzetközi porondon is képviselő egykori világbanki alelnök, Justin Yi-fu Lin az általa jegyzett reprezentatív kötetben (Monga és Lin, 2019) egyfajta *új strukturalista elméletté általánosítja* – a korábban pekingi konszenzusként is jellemzett – gyakorlatot. Ebben az állam vezérlő szerepe még a hagyományos fejlesztő államénál is hangsúlyosabb. Mi több, míg az utóbbi esetben a piaci viszonyok kibontakoztatása, a privatizálás, sőt a tőkepiac nemzetközi standardjeinek bevezetése és megnyitása a fejlődés mai, magasabb fokán az elvárások közé sorolódik, Monga és Lin (2019) közelítésében ez a második szakasz teljesen hiányzik (v.ö. Chun, 2023 áttekintését is). Más szóval az állam központi szerepe, a győztesek kijelölésétől, a forráselosztáson át, a jövedelemeloszlás és a vagyonfelhalmozás ellenőrzéséig tartós modelljellemező marad¹⁴.

Ebben a szélesebb elméleti közelítésben a kérdés immár nem az – mint mondjuk egy évtizede volt – hogy Kína mennyiben tekinthető még szocialista országnak (miközben tervgazdaság értelemszerűen sosem volt). Az igazán izgalmas kérdés inkább az, hogy *a kínai modell értelmezhető-e jól a térséget jellemző fejlesztő államként*, akár annak klasszikus, akár módosított változatában. Ez a kérdés messze túlmutat azon, hogy értelmes dolog-e a Kínai Népköztársaság gazdaságát a térség bármely más államával együttes modellben elemezni (Vietnamot leszámítva, ami nem tárgya a mostani tanulmánynak). Ez utóbbi azért is kétséges lehet, mert az igazi fejlesztő államokban a magángazdaság a kutya és az államigazgatás az általa csóvált farok, míg a Kínai Népköztársaságban ez épp fordítva van, különösen Hszi elnökség idején.

A számos fontos különbségtétel közül biztosan érdemes kiemelni kettőt. *Egyfelől*: a köztulajdon valamilyen formájának túlsúlya sosem kérdőjeleződik meg. A legújabb viták sem mutatnak a magántulajdon fél évszázada várt, de soha be nem következő térnyerése irányába, ha a kínai viták elsődleges források alapján történő összegzéseit (Chun, 2023; Liu, M.-T., 2024) vesszük alapul. *Másodszor*, ugyanebből látható az a nem kevésbé súlyos kérdés, hogy a forráselosztásban a tőkepiac szerepe annak ellenére sem nő – még a tervezetek szintjén se – hogy a kínai növekedésllassulás okainak elemzése *az allokáció alacsony hatékonyságára vezethető vissza* (ld alább). Vagyis nehéz lenne az illiberális gazdaságpolitika globális tapasztalatai közül a kínait kihagyni, vagy azt nem ideáltipikusnak tekinteni.

A kínai vezetés Teng híres mondása alapján mindig az elért eredményekkel vélte igazolhatónak mindazt, amit tettek – függetlenül attól, hogy volt-e annak elméleti alapozása (többnyire inkább nem). A hagyományos kínai gondolkodásba illeszkedik a kísérletezés, a többféle gyakorlat

¹⁴ Ez a kínai közgazdasági gondolkodás kevés számú kontinuus eleme közé sorolható (v.ö. Csaba, 1996 az előzményekről).

párhuzamos eltérése, sőt bátorítása. Ebből építkezve sem jellemző, hogy a nagy és diverz középső birodalomban egységesítésre törekednének az élet bármely területén beleértve a gazdaságot is. Mondhatjuk, hogy *a kínai illiberalizmus más-más arcát mutatja mind az idők folyamán, mind az egyes tartományokban* (amelyek közül több Európában középhatalomnak számítana lakosság száma és területe alapján), mind az egyes időszakokban.

Mint láttuk, a diktatúrák sajátjaként a hatalom önigazolásában meghatározó szerepe van a gazdasági növekedésnek (a fejlődés egyéb tényezői, a szabadságtól a környezeti egyensúlyon át az életminőségig többnyire az elvonatkoztatott tényezők közé sorolódnak). Ezért lényeges arra emlékeztetni, hogy a Világbank többszörösen ellenőrzött kimutatásai szerint a kínai növekedés 2011-ben tetőzött, évi közel 12 százalékpontos növekedéssel. Ezt követően még gyors, de lassuló ütemek jönnek, majd a Wuhanból induló Covid járványra adott drasztikus válasz – az általános és teljes lezárás – a növekedést teljesen leállította.

Első látásra az a benyomás adódhat, hogy ez világjelenség volt. A lezárások elmúltával a dolgok visszatérnek a régi kerékvágásba. Ez azonban nem így történt, a kínai növekedés üteme a világszerte alig meghaladó pályára állt vissza, reális számbavétel mellett évi 3,5-4 százalékponttal bővülve. Mivel a Kínai Népköztársaság fejlettségi szintje még Magyarországtól is elmarad¹⁵, ez sem természetesnek, sem elfogadhatónak nem minősíthető.

A kínai növekedés immár évtizedes lelassulásának okait ökonometria eszközökkel részleteiben vizsgáló Rogoff és Yang (2024) néhány olyan elemet mutat be, ami sok tekintetben a szovjet tapasztalatot idézi. A lassulás egyik alapvető oka az, hogy a korábban akár 47-49 százalékos (sic!) felhalmozási ráta, amiről Sztálin nem is álmodhatott, lecsökkent. A 40 százalék fölötti érték még mindig duplája az OECD országok átlagának, *vagyis emellett a ráfordítás mellett átlagos vagy azt kevéssé meghaladó növekedési teljesítményt elérni nem igazán lenyűgöző*. A lassulás okai közt látható az állami forráselosztás politikai vezéreltsége és ebből adódó alacsony megtérülése (a környezeti és szociális kiadások háttérbe szorítása ellenére is). Szembeötlő az építőipari túlfutás rendszeressége, amit egyebek mellett a városközpontokban látható kihasználatlan iroda- és lakóingatlanok tömege is szembeötlővé tesz. A fentiekől nem függetlenül a bankrendszer és a területi önkormányzatok pénzügyi helyzete is törékenyebbé vált, központi beavatkozást igényelve¹⁶.

Ha ez a diagnózis helyes, akkor szükséges, mi több, *sürgető lenne a forráselosztás hatékonyságának javítása, a tőkepiac fejlesztése, a bankrendszer átláthatóságának javítása és a meglévő források jobb hasznosítását eredményező ösztönzők bevezetése* (piaci reformok és privatizáció). Ezek azonban épp azok a lépések, aminek megtételétől Hszi Csin-ping és követői a párt vezető szerepének megrendülését várják és ezért ellenzik (Liu, Z.-Z., 2024).

Szükséges ugyanakkor kiemelni azt a vonást, amitől a kínai modellt nem érdemes a kialakult dichotóm rendszer szerint értelmezni, a kommunista párt és a köztulajdon tartós túlsúlya ellenére sem. Ez pedig *az a sajátos összefonódás, ami az elmúlt negyedszázadban létrejött kínai – globális piacon is meghatározó – tech-óriások és a pártokraták közt jött létre*, a kívülállók számára lényegében áttekinthetetlen módon (Cheung, 2022; To, 2023). Ez a koalíció természete szerint a tűz és a víz házassága, és más területeken sok évtizedes múltra tekinthet vissza. A folyamatosan érkező hírek és kommentárok a korrupció elleni fellépéstől Mao gondolatainak felmelegítéséig és a pártirányítás erősítését célzó lépésekig ezzel az ellentéttel vélik magyarázhatónak.

¹⁵ 2023-ban 12 614 dollár szemben a magyar 22 142-vel. Forrás: *worldbank:databank*, World Development Indicators, elérve: 2025. máj. 4.

¹⁶ Erre az IMF többször is rámutatott a 4. cikkely szerinti konzultációk során, aminek eredményei a világhálón olvashatók.

Miközben a párturalom a hagyományos osztályellentéteket ellenőrzi, a tulajdon szabadságának korlátozásával a növekedés természetét, irányát és gyümölcseinek elosztását nagyon is közvetlenül befolyásolja. A legnagyobb cégek és vezetőik elleni fellépés már jelzi, hogy a konfliktus nem ártatlan és békés. Ugyanakkor érdemes felfigyelni arra, hogy a kézenfekvő különbségeken túl *hasonlóságok, sőt párhuzamosságok is föllehetők az Egyesült Államok és Kína között a tech óriások politikai és társadalmi szerepét illetően* (Valli, 2021). Hszi energikus fellépése részben épp arra irányul, hogy a világban már ma sem ismeretlen ázsiai milliárdosok ne játszassák ugyanazt a szerepet, mint Musk, Thiel és társaik Trump második elnöksége időszakában

Ehhez adódnak a nagy és uralkodó párt-koalíciókra jellemző – Japánban, Indonéziában, Malaysiában és Indiában sem ismeretlen – frakcióharcok.¹⁷ A kínai esetben a regionális csoportok mellett a hadsereget, a központi pártapparátust, a pekingi egyetemi lobbist és a pénzügyi-banki csoportot szokás kiemelni, akik közül a tech mogulok jellemzően hiányoznak (hisz ők a külső kör részei, csakúgy, mint a regionális főnökök és a hagyományos katonai nagyipar képviselői). Miközben e küzdelmek a klasszikus sztálinizmusból ismert módon megjósolhatatlan kimenetűek, nem kérdéses, hogy amikor választ keresünk egy-egy rögtönzés motívumára, akkor az amerikaitól eltérő mechanizmusokra érdemes építeni. Míg az Egyesült Államokban a média nyilvánossága és az internet része a manipulációs folyamatoknak, Kínában ez csak korlátozottan és a szovjet modellre jobban hasonlító módon áll. Igaz, a világháló és annak manipulálása a kínai kommunisták új és hatékony fegyvere a hatalom megtartásában és kiterjesztésében is.

A kínai fejlődés újdonságai között kell megemlíteni a katonai szerepvállalás és általában a külföld befolyásolásának megnövekvő szerepét. A Hszi elnök nevéhez kötődő Új selyemút (BRI) 2013-ban indult és célja *a kínai befolyás eredendően gazdasági eszközökkel történő kiterjesztése volt*. Mivel a projektek jó része sikertelennek bizonyult, valamint a növekedés lassulása a hagyományos fizetési többlet leolvadásával is járt, a kezdeményezés 2023-ban új szakaszába lépett. Ez összefüggött a kínai pénzügyi lehetőségek beszűkülésével, valamint a katonai doktrína felülvizsgálatával, amiből kikerült az atomfegyver elsőként történő használatának tilalma. Zhang (2024) monográfiája a katonai és gazdasági elemek szinergiájára építő, a korábbiaknál nagyobb mértékben erőpolitikát folytató irányzatot vázol fel. Ez első sorban Tajvan 'újraegyesítése' kérdésében merül fel, de a tekintélyelvű rendszerek természetéhez jól illeszkedik, különösen a gazdasági nehézségek fokozódásának idején.

Kína hagyományosan szkeptikus a sokoldalú nemzetközi intézményekkel szemben. Sem a Kereskedelmi Világszervezetben, sem az ENSZ-ben, sem másutt nem igyekezett a fórumokat céljai szolgálatába állítani. Inkább a hagyományos kétoldalú megoldásokat szorgalmazta, és a BRI 2.0 is voltaképpen ennek a lenyomata. Ugyanakkor jól látható, hogy a korábbi strukturális fizetési többlet leolvadása korlátozza a kínai szerepvállalást – jelenleg épp a Pakisztánban megépítendő, Kínában már jól bevált hipergyors vasút megépítésére nem jut pénz (*Nikkei Asia*, 2025.máj.13.)

Az elmondottakból következően fontos elméleti és biztonsági kérdéseket vet fel az, ha egyes államokban – így Magyarországon is – nagy mértékben és rendszeresen nő a kínai befektetéseknek nemcsak az összege, hanem az összes beruházásokon belüli aránya is. Az alapvető kérdés a mi narratívánk szerint abból adódik, *hogy egy kínai kapcsolatnál sosem tudható pontosan, kivel állunk szemben*. Mennyi a partnerből a nyers üzleti érdek, és mennyi egy terjeszkedő nagyhatalom kíméletlen biztonságpolitikájának és – többnyire nem is nyílt –

¹⁷ Nakazawa, K. (2025/): Xi Jinping kicks off a factional battle for survival. *Nikkei Asia*, ápr.12.

törekvéseinek a megjelenítője?¹⁸ És miközben nem gondoljuk azt, hogy mondjuk egy amerikai vagy egy német befektető teljesen érdektelen lehetne kormányának felfogása, céljai és más szempontjai iránt, az azonban egyértelműen kiemelendő, hogy a kínai esetben e szempontok minőségileg jelentősebbnek mondhatók. A világ minden pontján – Dél-Szudántól Pakisztánig és Nagy-Britanniától Venezueláig – jól kirajzolódik az, hogy az elvileg mindenféle politikai megfontolás nélkül végrehajtott kínai fejlesztéseknek nagyon is kézzel fogható ára van, mind a gazdaságban, mind a politikában. Az igazi bökkenő az, *hogy ennek se a jellege, se a mértéke nem mérhető fel egyértelműen és előzetesen.*

A kínai illiberalizmusnak tehát nem stílári, hanem lényegi, strukturális vonása az, amiről fentebb szoltunk. Lényegében arról van szó, hogy nem tudjuk, *mert nem is tudhatjuk: egy kínai ügyletnél hol végződik az üzlet, és hol kezdődik a pártállam.* Következésképp közel lehetetlen feladat a fogadó állam részéről annak kiszámítása, hogy mikor melyik logika szerint lehet és célszerű eljárni. A Huawei ügy arra utal, hogy ez messze nem pusztán a legegyszerűbb befektetéseknél van így. Inkább fordítva: minél bonyolultabb, szövevényesebb, az értéklánc csúcán lévő, a mesterséges intelligencia világába átnyúló kezdeményezésről van szó, annál inkább zavarban vagyunk, pontosabban indokolt lenne, hogy zavarba jöjjünk. Ez különösen akkor jelent meghökkentő kihívást, amikor egy ország gazdaságpolitikájának illiberális fordulata nemcsak inspirációt, hanem közvetlen támogatást is nyer a kínai közvetlen befektetések ösztönzése és növekvő részaránya révén és következtében (Szunomár, 2024).

A gazdasági növekedés teljesítményének külső expanzió révén történő ellentételezése semmiképp se tekinthető kínai sajátosságnak, hiszen a putyini Oroszország 2008 utáni fejlődése ezt azok számára is kézzel foghatóvá tette, akik ezt addig talán másképp értelmezték volna. Kína esetében nagy hagyománya van a gazdasági, kereskedelmi és pénzügyi terjeszkedés előtérbe helyezésének a katonai és más biztonságpolitikai módszerekkel szemben. Az 1978 és 2018 közti négy évtizedben általánosnak, de legalábbis többséginek volt mondható az a felfogás, ami szerint Kína eredendően békés hatalom, ami a Globális Dél hangadójaként inkább a pekingi konszenzus hirdetése és az atlanti szövetséggel nem barátságos erők támogatása révén, vagyis főképp gazdasági eszközökkel, sem mint erővel éri el célját. Ebben a felfogásban a szocialista korszakból örökölt atomfegyver lényegében csak elrettentési célokat szolgált. Ez az Új Selyemút hagyományos értelmezése is (Cai Fang és tsai, 2024).

Ehhez képest a 2018-ban megindult és a Covid kezelése kapcsán *felerősödött központosító és militarista irányzat – bár nem meglepő – határozottan új elemnek mondható*¹⁹. Igaz, hogy már Trump első elnöksége idején is megfigyelhető volt az, hogy az Egyesült Államok egyre inkább Kínát tekinti fő versenytársának, és semmiképp sem a gazdaságilag eljelentéktelenedett és a Puskin nyelvéhez kötődő világon (*ruszskij mir*) kívül immár a vonzerejét és befolyását is elvesztő Oroszországot. Ugyanakkor az bizonyára újdonság, hogy a kínai állami gazdaságfejlesztés egyre inkább a hadiipari újításokkal, például a hiperszonikus rakétákkal és repülőkkel, a kiber-hadviseléssel és a világháló katonai célú használatával kapcsolódik össze. Míg a korábbiakban az volt a kérdés, hogy milyen ütemben és milyen formában nő a valójában vagy legalább részben magánkézben lévő tulajdon aránya, jelenleg a fordított trend az, ami jellemző (Chun, 2023). Nevezetesen: *az állami tőke behatolása a magángazdaságba* és az un. menedzsment vezérelte innovációnak e megoldás révén történő térnyerése (Chen és tsai, 2025).

¹⁸ A kínai rendőrök magyarországi bevetésének – a sajtóban bőven taglalt – ügye csak egyike a kézen fekvő példáknak. De a Budapest-Belgrád vasútvonalat is nehéz pusztán megtérülési szempontokkal igazolni (magam nem találok még erre vonatkozó, adatolt elemzést), sőt az átadást megelőző sajtóhírek arról szoltak, hogy a gazdasági és a környezeti szempontokra még hatástanulmány se készült, hisz a projektet politikai szinten 2014-ben már úgyis eldöntötték' (*Népszava*, 2025. ápr. 14).

¹⁹ Az, hogy eme irányzat megfordultát már látni is vélük egyes elemzők (Mitter, R., 2025) minden alapot nélkülöz, leginkább a vágyalom kategóriájába sorolható.

Az előadottak alapján csatlakoznunk kell az elemzők többségéhez, akik kételkednek abban, hogy a kormányzat ama tervei, amik a Covid előtti időszak növekedési üteméhez való visszatérést adottságnak veszik, megalapozottak lennének. Ha csak a felhalmozási ráta mérséklődése, a lakosság – korábbi egyke programtól se független – előregedése²⁰, a környezeti szempontok – nemzetközi vállalások és hazai kényszerek okán megjelent – erősödése, és persze a pénzügyi közvetítő rendszer meglehetősen törekénysége (Rogoff-Yang, 2024) külön- külön is a lassulás irányába hatnak. Egy gazdaságpolitikai kiigazítás csak nyílttá tenné ezt, ámde ennek *politikai költségei egy önmagát a többtermeléssel igazoló rezsim számára bizony nem csekélyek*. És miközben senki sem számol egy kelet-európai idéző bársonyos forradalom közeli bekövetkeztével, azzal azonban igen, hogy a növekedés lassulása és a külpolitikai terjeszkedés kettőse a népköztársaságot a világrendszer eddig nem ismert módon működő új, veszélyes szereplőjévé teszi.

Az Európai Unió illiberális fordulata

Az EU-nak szentelt politológiai és nemzetközi tanulmányok műfajú irodalom egyik visszatérő narratívája az, ami az uniót és főleg annak válságkezelését egyfajta neoliberális projektként írja le. Ez nagyon leegyszerűsíti az értelmezést, hiszen eszerint csak a nemzetek fölötti keretek és szabályok viszik kényszerpályára a tagállamok politikáját, ami pedig a polgárok felhatalmazása alapján egy sokkal lazább, emberközpontúbb és ekképp eredményesebb úton tudnának haladni, ha nem akadályozná lépten-nyomon 'Maastricht' és a kényszerzubbony.

Az EU-t ismerők többnyire csak mosolyognak ezen az elterjedt fölvetésen. Nem kétséges ugyanis, hogy az európai gazdaságpolitikában határozott paradigma-váltás következett be (Voszka, 2024). Ennek a több éven át meghozott lépések sorából kirajzolódó ténynek a kezdete a válságkezelés, a folytatása az állami tulajdon tartóssá válása – különösen a pénzügyi rendszerben – majd pedig az állami újraelosztás szakadatlan növekedése volt. *Ez a három újítás például az Egyesült Államokat és az elmúlt évtizedben is gyorsan felzárkózó országokat nem jellemezte.*

Az állami tulajdon és szabályozás tartós növekedése jellemzően európai folyamat volt és maradt (Szanyi, 2020), és mint az idézett tanulmány-gyűjtemény szemlélteti, egyáltalán nem köthető a Covid elleni védekezéshez és a válságkezelés logikájához, hanem *egyfajta szellemi fordulatot jelenít meg – a 30-as évekhez hasonlóan*. Utóbbi korszakban alig hoztak olyan lépéseket, amiket mondjuk Ludwig von Mises (1940/2011) eredendően az első világháborús hadigazdálkodás patológiájaként le ne írt volna. Csak amíg azt a háború alatt és után kisiklásnak, a 30as és 40 es évek során immár vívmánynak tekintették.

Viszonylag sokat írtak már magyarul is egyes európai országok államelvű fordulatairól, Németországtól Spanyolországig terjedő körben, és természetesen a rendszerváltó országok illiberális, populista fordulatáról is (Benczes, 2024; Komlos, 2025; Györffy, 2025). Ebben az alfejezetben ezért – a kezdeti felütést folytatva – az uniós szinten terjedő, és a megszokott bürokratizmuson túlmutató etatista fordulatot igyekszünk felvázolni.

Az EU szintű politika éles és tartós fordulatát mi se jellemzi jobban, mint az, hogy a Stabilitási és Növekedési Egyezményt immár öt éve nem alkalmazzák, általában eseti kompromisszumok eredményeként, de immár rendszer-jelleggel (Csaba, 2025 és az ott idézett irodalom). Miután

²⁰ Mivel ezt a – Japán esetében sokszorosan igazolt – meglátást a Kína kutatók nem szokták kiemelni, érdemes megemlítenünk egy jó ellenpéldát, ami a lassulás egyik fő tényezőjeként – azaz az elkerülhetetlen elemeként – láttatja e tényt: YI, F.-X. (2025): The End of the Chinese Dream. *Project Syndicate Quarterly*, márc. 11, ahol az általunk is említett faktorok mellett különös súlyt kap a munkakínálat, a nyugdíjak és az egészségügy összefüggésében, a negatív szinergia példaként.

a német alkotmányból épp nemrég vették ki az egyezményt megalapozó adósságfékelt, a fordulat tartósságát immár nem érdemes kétségbe vonni.

Kézenfekvő és gyakran észrevételezett fejlemény az is, hogy a Trump radikális és kiszámíthatatlan gyakorlata által létrehozott és elmélyített bizonytalanság az uniót a sorok szorosra zárására szorította. Bár vita tárgya az, hogy érdemes-e az önsorsrontó amerikai politikát követni a viszonyosságra hivatkozva, az nem kérdéses, hogy az EU ma ismert konstrukciója, a közös valutával, a közös kereskedelempolitikával, a továbbra is érvényes Zöld Megállapodással és az Európai Bíróság nemzetek fölötti hatáskörével egy olyan egységet alkot, am érdemi – nem pusztán jelképes – kérdésekben kevés teret enged a nemzeti külön utaknak. Különösen is érvényes ez a gazdaságot érintő kétoldalú megállapodásokra, a beruházásoktól a szellemi tulajdon védelméig terjedő, vagyis a hagyományos kereskedelem területén kívüli, ámde a mai nemzetközi forgalom háromnegyedét-négyötödét is kitevő tételekre, beleértve az elektronikus kereskedelemre és a digitális üzletkötés számtalan új formájára (aminek lényege, hogy nincs is megfogható és ekképp megvámolható áru).

Habár az amerikai döntéshozatal ezt igyekszik semmibe venni, az európai integráció sajátos egység, ami rég túllépett a 'szuverén' nemzetállamok kétoldalú viszonyrendszerén is.²¹ Márpedig az EU messze nem csak egy szabadkereskedelmi övezet egy kis védelempolitikával feldúsítva, ahogy azt a britek képzeltek. Ennek következtében elkerülhetetlenül jöttek létre – néha tervezett, néha rögtönzött lépésekkel – egy szupranacionális intézményi és döntési rendszer alapjai és eljárásai.

A nemzetek feletti eljárásoknak ugyan nem feltétlenül kell etatistának lenniük – ezt szemlélteti a versenypolitika, a közös monetáris politika, vagy maga a közös piac. Ugyanakkor a tagállamokban végbemenő fordulatok, ami a közös költségek 95-97 százalékát határozza meg közvetlenül, és ennél lényegesen nagyobb részét közvetve²² – nyilván meghatározza azt is, hogy a Közösség milyen jellegű és természetű lépésekre képes és hajlandó. Egyfelől nem kérdéses, hogy a Gazdasági és Monetáris Unió természete szerint további nemzetek feletti lépéseket követel meg (Halmai, 2024). Ez lényegében a vállalkozás természetéből fakad, és már a költségvetési és bankunió várható felgyorsulása előtt is várható volt. Utóbbit a Trump kihívás sok tekintetben sürgetővé tette, hiszen a védelmi kezdeményezéstől (REARM EU) a Draghi terven át, Ukrajna közös segélyezéséig és a Zöld Megállapodás 2027 utáni lépéseinek finanszírozásáig ennek a megoldásnak konkrét lépésekkel történő kitöltése sürgetővé vált.

A hagyományos államközi alkuk rendje nem teszi politikailag képviselhetővé azt, ami a fentebb sorolt lépésekből következne. Ez bizony nem más, mint a közös alapok összegének – korábban elképzelhetetlen – megtöbbszörözése, a GNI jelenlegi 1 plusz 1 százalékáról ennek legalább a háromszorosára. Ez az összeg még mindig a közös végterméknek töredéke lenne csak bármely mai szövetségi állam gyakorlatához mérve. Ugyanakkor – mint a Draghi jelentést megelőző Letta jelentés bemutatta – *az ilyen léptékű fejlesztések csak a tőkepiaci uniónak jelszóból valósággá válása révén*, vagyis döntően a magántőke részvételével valósíthatók meg.²³

Már a fenti vázlatos áttekintés is érzékeltetheti, hogy az Európai Unió mélyülése és különösen az uniós szintű finanszírozás olyan kereteinek kialakítása, ami a hosszú távú

²¹ Ismeretes módon ez volt a Brexit egyik legfőbb kiváltó oka (Losoncz, 2024).

²² Például a közös mezőgazdasági politika támogatásainak négyötöde nemzeti forrásból származik. A jelenleg tervbe vett 800 Mrd eurónyi védelmi fejlesztésből legalább 600-650 Mrd az, ami a nemzeti forrásokból lesz fedezve.

²³ Mivel e kérdéskört egy nemrég megjelent publikációban (Csaba, 2025) részletesen körbe jártuk, helyüért nem ismételjük a részleteket és a dokumentációt sem.

magánbefektetéseket kiszámíthatóvá és biztonságossá teszi²⁴ – különösen a politikai természetű önkény ellen – lényegében elkerülhetetlenné és egyben sürgetővé is vált. Ebből is következik, hogy azok a szereplők, amelyek ilyen-olyan okokból vonakodnak a közös kockázatvállalástól, valamint a hosszú távú magánberuházások szavatolását lehetővé tevő intézményi megoldásoktól, *a korábbiaknál is jobban a partvonalra szorúlnak*. Kézenfekvő ugyanis, hogy olyan döntésekben, amelyeknek a következményeit nem viselik – sem pozitív, sem negatív értelemben – nem tudnak részt venni pusztán az EU-t első öt évtizedében jellemzett egyhangúság szokására hivatkozva.

A 'szuverenisták' tehát egyre inkább saját magukat szorítják a peremre, egyebek mellett a védelempolitikában már meggyökeresedett 'eltökéltek szövetsége' / *coalition of the willing* főszabállyá válása útján. Ez a gyakorlat eddig a biztonságpolitikán kívül a környezetvédelem és a kultúrpolitika területén volt megfigyelhető, természetesen a közös védelem- és külpolitika hagyományos területén túl. Aki kimarad, az lemarad.

Az EU illiberális fordulata ezen túlmenően a tisztán gazdasági területen is megfigyelhető. Kiemelkedő szerepet játszik ebben a Covid korszakból itt maradt és tartósult újraiparosítás (Palócz, 2024), ami egyszerűen áttörte azt a korábban évtizedes szinten fennállt tabut, hogy közösségi szinten sem iparvédelem, sem a győztesek kijelölését felvállaló iparpolitika nem folytatható. Ez a fordulat nyilván nem független attól, hogy a közösségi politika egyre több olyan területet kezdett felölelni, aminek fedezetét a fukar tagállamok által kordában tartott közös befizetések nem tudtak – és nem is voltak hivatottak – fedezetet biztosítani. A gépkocsiipartól a hadiiparig, az oltóanyagok beszerzésétől a napelemek gyártásáig és a legkülönbözőbb termékek és szolgáltatások – például az internetes bankolás – szabályozásáig egy sor területen a napi gyakorlat által már megfogalmazott igények mérföldekkel az uniós szabályozási gyakorlat által lehetővé tett megoldások előtt járnak.

Természetesen a politikailag legkényelmesebb az a „megoldás” lehet, hogy ha a közösségi szintű fiskális szabályok alkalmazását határidő nélkül felfüggesztik. Ez történt meg legutóbb a hadikiadások esetén, de Németországban az infrastrukturális kiadásokkal is. Kevés képzett közgazdász gondolja azt, hogy ez a megoldás – mármint, hogy kidobjuk az ágyat – valóban alkalmas arra, hogy megelőzzék vele a bűnbe esést.

Nagy kérdés az – és ezen elemzés lezárásakor még folyó kormányközi alkuk tárgya - hogy az illiberális költekezés hagyományos két fő területe, a közös agrárpolitika és a területfejlesztés/kohézió mennyiben és milyen formában éli meg a következő sokéves finanszírozási keret elfogadását. Higgadtan szemlélve – és a ma ismert tervezetek alapján – *mindkét területen radikális leépülés és gyökeres módszertani fordulatok várhatók, méghozzá az ukrán tagság bekövetkeztétől teljesen függetlenül is*. Ezt korábbi cikkünkben akkor idézhettük, amikor az ukrán belépés lényegében a szimbolikus ígélet szintjén, nem pedig a konkrét politikai mérlegelés tárgyaként volt ismert.

Közös és eltérő vonások

E madártávlatú áttekintést csábító lenne akár monográfiává szélesíteni. Hiszen kézenfekvő – és ezt a bő szakirodalmi hivatkozás is mutatja – hogy számos, önmagában is fajsúlyos kérdés van nyitva, vagy azért, mert új kihívások érkeztek, vagy azért, mert lezártak vélt vitákat az élet újra nyitott.

²⁴ Az újabb nemzetközi szakirodalom ezt a már létező investíciós formát a türelmes tőke (*patient capital*) hívó szó alatt tárgyalja.

Egyfelől világos az, hogy az e tanulmányban is taglalt *illiberális vonások nem tették azonossá, sőt hasonlóvá sem a világgazdaság három meghatározó régióját*. Azon különbségek, amelyek okán az összehasonlító gazdaságtanban eltérő modellként állítjuk szembe őket, fennmaradtak, sőt talán még erősödtek is az elmúlt évtizedben.

Másfelől ismét azt látjuk, hogy a szellemi tényezők hatására a gazdasági felfogás egésze valóban a német politikából ismert *Zeitenwende* jeleit mutatja. Normatív elfogadottnak, sőt követendőnek minősülnek olyan megoldások, amiknek láttán egy-másfél évtizede a szakértők fenntartásaiknak adtak hangot.

Az Egyesült Államokban a fordulat egyértelműen nem a 2008-09-es válság kezeléséhez köthető. Ellenkezőleg: akkor a TARP program lezárását követően egy államtalanítási folyamat ment végbe (Calomiris-Khan, 2015). Az Obamacare nem változtatta meg az amerikai egészségügy eredendően tőkealapú, nyereségérdekelt jellegét, már az állami beavatkozás nőtt (az állami tulajdon azonban nem, bár ellenfelei ezzel vádolták). Mint egyebek mellett az idézett Sonin (2022) tekintéséből is látható, az állami aktivizmus az első Trump elnökség idején élénkül fel (szembe menve a hagyományos republikánus értékrenddel). Ekkor a piac- és iparvédelem, a sokoldalú helyett kétoldalú kereskedelmi egyezmények, illetve a célzott adókönyvitések eredményezték a liberális elvek meghaladását.

Figyelemre méltó, hogy a Biden korszakban a sokat bírált kereskedelmi korlátozások lényegében fennmaradtak. Ehhez jött az IRA álnéven futó zöld támogatási program, ami a környezeti átállás gyorsítását célozta (de nem eredményezte). Nőtt az állami beavatkozás a DEI programok révén is, amit magáncégek megelőző jelleggel akkor is alkalmaztak, ha a központi kormány ezt nem írta elő. A Biden kormány keynesi politikája a hiány és az államadósság növekedéséhez vezetett, amit csak részben fedeztek a bevételek.

A fentiek okán a második Trump kormány számára lényegében adottság, hogy számos bevételnövelő lépést kell tennie. Minden eddig ismert számítás szerint a tervbe vett és részben meg is hirdetett vámemelések erre nem elegendőek. A központi bank elnöke elleni támadás és a vámemelés hatására 1932 óta a legnagyobb tőzsdei esés történt (WSJ, ápr. 22). Utóbbi annyiban tartozik témánkhoz, amennyiben egy elvileg a nagytőke érdekeit gátlástalanul képviselő kormányzat stílusa és tartalma gazdaságtörténetileg is páratlan kilengésekhez vezet, mindenekelőtt a tőzsdén, ahol a legtöbb vagyon van.²⁵

Az amerikai modell legfontosabb újdonsága kétségtávan az, hogy *a fékek és ellensúlyok rendszere, vagyis a kialakultnak vélt intézményi rendszer egyik konstituáló tényezője alakul át*. Ha a jegybank vezetőjét elnöki rendelettel le lehet váltani, ha a bíróságok ítéleteit vagy végrehajtják, vagy nem, ha a formális intézményeket az elnöki megbízottak kerülik ki, különösen a legélesebb kérdések rendezésében, akkor meglehetősen messze kerültünk a Clinton-Bush Jr. időszakban megismertektől. *Nagy kérdés az, hogy a tartós növekedés szempontjából meghatározó innováció és annak pénzügyi keretrendszere miképp reagál erre a rángatásra.*

A kínai modell esetében is van néhány, az alapokat érintő változás. Ha Hu Csintao elnökségére 2002-12 között a politikai és gazdasági decentralizálás irányzata volt jellemző, az azóta eltelt másfél évtizedben a központosítás, a pártirányítás erősítése, a korrupció elleni fellépés és a lelassult gazdaság költségvetési eszközökkel történő élénkítése került előtérbe. Az idézett,

²⁵ Igaz, a Trump família vagyona főleg kriptovalutákban és ingatlanokban van, aminek értékelése rendre ellentétes a tőzsde – különösen a Nasdaq – alakulásával, vagyis e fordulatból családilag profitálnak, sajtóhírek szerint több százmillió dolláros értékben. A gazai Riviera ötlete mutatja, hogy a személyes és a nagypolitikai megfontolás ebben az esetben nem válik szét élesen. Utóbbi – különösen a kriptopiac szabályozási kísérletei kapcsán – az elemzők észrevételezték, v.ö.: The Trump Family Crypto Business (editorial), *Wall Street Journal*, 2025. máj. 11.

kínai szerzők által jegyzett munkák nem feszegetik azt, ami a korábbi korszak jellemző nagy kérdése volt, nevezetesen: hogy a kínai piacgazdaság még szocialistának mondható-e? Az se kérdéses, hogy vajon még meddig tart ez, illetve már nem taglalják azt, hogy mikor lépjük át a valódi piacgazdaságot a megismert modelltől elválasztó határvonalat.

A kínai modellben határozottan megfigyelhető az a – Kornai János számos művében kiemelt – vonás, hogy az állami tulajdon és a bürokratikus koordináció csak egy határig tűri a spontaneitást. Másképp: ha túl messzire szalad a piacosítás, és már kikezdené a bürokratikus rend alapjait, jön a visszarendeződés. Épp ezt láthatjuk Hszi Csin-ping elnöksége alatt.

Nem arról van szó, hogy a kínai közgazdászok – köztük a párthoz közel állók (Liu, M.-T., 2024) – ne látnák annak szükségességét, hogy átfogó reformokat vezessenek be. Sokkal inkább az látható az irodalomból, hogy a politikai korlátok elsődlegessége okán *a növekedési trend lelassulását konjunkturálisnak minősítik, és a nyugati tankönyvekből ismert pénzügyi élénkítéssel kísérlik meg feloldani*. Ugyanakkor a pénzügyi közvetítő rendszer törékenysége, a kereskedelmi bankok és a területi önkormányzatok pénzügyi kitettsége, a túlberuházás kézenfekvő elemei együttesen kicsorbítják a fejlettebb gazdaságokban rövid távon hatásos pénzügyi eszközöket.

Mint legjobban a Rogoff és Yang (2024) által bemutatott részletes ökonometriai elemzés igazolja, az évtizeden át halasztott reformok hatására a pénzügyi egyensúlytalanság természete és mérete olyan, ami mellett a további lazító intézkedések/ami a folyó gazdaságpolitikát továbbra is jellemzi/ nem képesek a gazdaságot magasabb növekedési pályára állítani²⁶. Ha a kínai növekedési ütem a világátlagot alig egy-másfél százalékkal haladja meg, *az nem ad okot arra, hogy gazdasági csodáról, vagy éppen sikeres és erőteljes felzárkózásról beszéljünk – már jelenleg és a jövőben sem*. Ez pedig a nacionalizmust hagyja meg a rezsim egyetlen legitimáló eszközeként, ami – lassú növekedés mellett – leginkább a külföldi terjeszkedésben és a katonai erő 2018 óta folyó, erőltetett ütemű fejlesztésében jelentkezik.

Végül az EU modellel kapcsolatban teszünk néhány összegző megállapítást. Az EU 27 tagállam eltérő belső rendszeréből áll össze, ezért az uniós politika az összképnek csak egy szelete, ha nem is elhanyagolható része. Mint korábban bemutattuk, az unió tagállamaiban egyfajta etatista fordulat figyelhető meg, immár másfél évtizede. Talán a jéghegy csúcsaként szólhatunk arról, hogy az egykor a magánosítás mintapéldájaként reklámozott brit vasúti privatizációt nemrégiben a visszaállamosítás követte. Jelentős magánosítási üzletekre hosszabb ideje nem volt példa, miközben az állami tulajdon – az amerikai gyakorlattal ellentétesen – a pénzügyi szektorban tartósan bizonyult. *Nem független ettől a bankunió korábban már taglalt elakadása – bár ott a legfőbb magyarázat kézenfekvő módon a szabályozó hatóságok és az államkincstár közvetlen érdeke*. Magán-nyugdíjpénztárak vagyonát nem lehet se folyó kiadásokra, se más 'sürgető' fiskális célokra mozgósítani, különösen akkor, ha ezek forrásaikat az adott állam határain kívül fektették be.

A tőkepiaci unió megvalósítsa egyfelől lehetséges lenne, hiszen a szabályozási feltételek 2018 óta adottak (a politikai zöld jelzés az, ami hiányzott). Másfelől, minél erőteljesebb a versenyképesség érdekében uniós szinten, vagy legalább számos ország határain átívelve megvalósítandó befektetések száma és összege, annál sürgetőbb lenne az, hogy e befektetések ne az egyes tagállamok törvényhozása és szabályozása által – többnyire szűk szempontok

²⁶ Ennek jele lehet az is, hogy számszámra (sic!) szűnnek meg a korábban hozzáférhető adatok, amikből a tényleges teljesítmény visszaszámolása történt. Ilyen a fold-eladások alakulása és a városi munkanélküliség is, de a külföldi megvalósult befektetések alakulása is (*Wall Street Journal*, 2025. máj 4.) - általában azzal a magyarázattal, hogy az adatszolgáltató hivatal többé nem közli az adatot. Ez nem a nagy fellendülések idején szokásos a tervgazdaságokban. És egymást érik a hírek arról is, hogy 'nem megfelelő' kommentárok okán megtorlás ért helybéli elemzőket, amire hosszú éveken át nem volt példa.

szerint – korlátozottan álljanak csak rendelkezésre. Ha a REARM és a Draghi terv által már belengetett összegeket vennénk elfogadottnak, a közös célú költekezés még mindig nem érné el az éves GNI öt százalékát, ami szövetségi államok esetén a középkorban volt a norma.

Ugyanakkor a tanulmányunk lezárásakor még javában zajló költségvetési alkudozásban *még a jelenleg folyó kiadások további folytatásához szükséges összegek rendelkezésre bocsátásáról sincs megegyezés*. Utóbbiba beletartozik a RRF, amit a jogi kétértelműség és a politikai akarat hiánya okán a pénzpiacok máris elhaltak tekintenek (Reimer, F. és tsai, 2025). Ez utóbbi az etatista fordulatnak egy fölöttébb kézzel fogható, habár ritkán taglalt megjelenése.²⁷

Rövidre fogva: az uniós gazdaságpolitikában *mind a tulajdoni, mind a szabályozási, mind pedig a finanszírozási síkon az állami részvétel tartós erősödése figyelhető meg*. Ez olyan szintű, ami már a működés modellszintű értelmezését is érinti. Nem arról van szó, hogy az európai szociális piacgazdasági modell egy tisztán állam vezérelte változatnak adná át a helyét. Arról azonban igen, hogy – szemben a 90-es évekkel – az általában neoliberális jelzővel illetett irányzatok ellentéte vált meghatározóvá. Ez annak ellenére történt, hogy a fejlődést hosszabb távon meghatározó *termelékenység globális konvergenciája – kritikus elemzések szerint – sem állt meg, hanem a válságokon átívelően megfigyelhető maradt*, különösen a cégközi szállítási láncokon belüli, vagyis mikroalapozású folyamatok (és nem a kereskedelempolitikai lépések) alapján (Brondino, G. és tsai, 2015).

Néhány következtetés

Vázlatos áttekintésünkben arra a következtetésre jutottunk, hogy a világgazdaságot hosszabb távon is meghatározó három nagy régió mindegyikében az állami közvetlen beavatkozások rendszerszerű megerősödése figyelhető meg. Ez olyan jellegű és léptékű, hogy *egészében az 1989 és 2008 közötti Nagy Mérséklet időszakához hasonlóan akkor is külön gazdaságtörténeti szakasznak minősül*, ha nem kötődik olyan látványos határkövekhez, mint mondjuk egykor a Bretton Woods-i konferencia volt. Azt látjuk, hogy a szellemi tényezők történelemformálónak válnak, a közvetlen anyagi megfontolásokkal szemben is cselekvéseket indukálnak (McCloskey, 2021). Ezt látjuk mind a három régióban, vagy az olyan konkrét esetekben, mint Elon Musk rövid kirándulása volt a közpolitikába.

Jelen írásunkban is el szeretnénk kerülni a szakirodalom jó részét jellemző *post hoc ergo propter hoc* típusú lapos bölcselkedést. Az etatista fordulat a 30-as és 40-es években sem hozott minél több embernek minél több jólétet. Ha valamit tudunk, az az, hogy az államelvű gazdasági modellek közt a globális együttműködés nehezebb. Ez különösen igaz akkor, ha a korábban meglévő, vagy könnyen létrehozható sokoldalú rendszerek és általában a szabályalapú globális együttműködés megkérdőjeleződik, mind a gazdaságban, mind egyéb területeken – a biztonságpolitikától a környezetvédelemig és a migráció kezeléséig.

Nem számítunk arra, hogy a történelem ismételné önmagát. Jól láthatóan Donald Trump kezdeményezései a globális rendszer 19. század eleji logikát követő átszabására néhány hét alatt hamvába holtak. Ugyanakkor nem állíthatjuk azt, hogy a globális rendszer szétzilálódása és a nem állami szereplők térnyerése, valamint a legnagyobb globális aktorok közti játék nem kooperatívra válása közömbös lehetne a végeredmény szempontjából.

Alapvető következtetésünk ezért az, hogy a bonyolultsága okán *egyre érzékenyebbé váló globális rendszerben olyan feszültségek halmozódnak föl, amelyeket a kölcsönös függőségek elismerésére épülő, jelenleg ismert nemzetközi rendszer csak részben képes kezelni*. Az

²⁷ Az Euractiv szakosodott hírportálon külön fejezetben követhető nyomon a 2028-34 közti időszak költségvetési alkudozásának soron lévő fordulója.

egyoldalú, szűk logikát követő, szuverenista közelítés a közösségi média világa által felerősítve valós politikai erővé válik. De ettől még nem lesz konstruktív, vagyis *nem feltétlenül termeli ki ama megoldásokat, amelyek fenntarthatóak és az emberiség jólétét szolgálóak lennének*. Inkább a Huxley és Orwell műveiből már ismert 'szép új világ' felé haladunk.

Hivatkozások

BENCZES István, szerk./2024/: *Economic Policies of Populist Leaders*. Abingdon: Routledge.

BRONDINO, G. – CUCIGNIATO, G. – VILLANI, D./2025/: Global convergence in labour productivity: new evidence from a Multi-Regional Input-Output Analysis. *Review of Keynesian Economics*, 13.évf.2.szám, 313-332.l.

CALOMIRIS, Ch. – KHAN, U./2025/: An assessment of TARP assistance to financial institutions. *Journal of Economic Perspectives*, 29.évf.2.szám, 53-80.l.

CHEN, Ch és tsai/2025/: Can state-owned capital investment improve the financial performance of Chinese private enterprises? *Applied Economics*, 57.évf/előpublikáció, ápr 25/elérve: tandfonline.

CHEUNG, T.-M./2022/: *Innovate to Dominate: the Rise of the Chinese Techno-Security State*. Ithaca: Cornell University Press.

CHUN, L./2023/: China's market reform debate. *DEvelopment and Change*, 54.évf.2.szám, 191-218.l.

CSABA László/1996/: A kínai és a kelet-európai átalakulás összehasonlítása. *Európai Szemle*, 7.évf.3.sz., 67-87.l.

CSABA László/20023/: A szociális piacgazdaság színeváltozásai. IN: ÁDÁM Zoltán – NÉMETH András Olivér, szerk: *Gazdasági rendszerek és rendszerváltozások*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 157-169.l.

CSABA László/2025/: Globalization and Europeanization: a View from Central Europe. *Journal of Risk and Financial Management*, 18.évf.2.szám, 1-16.l/Globalization and European Integration különszám/.

DALLAGO, B. – CASAGRANDE, S. szerk/2023/: *The Routledge Handbook of Comparative Economic Systems*. Abingdon-Anglia.

FANG, C. – NOLAN, P. szerk./2024/: *The Routledge Handbook of the Belt and Road- 2. kiadás*. Abingdon, Anglia.

GYÖRFFY Dóra/2025/: Állam és gazdasági felzárkózás Kelet-Közép-Európában 2004 és 2023 között. *Közgazdasági Szemle*, 72.évf.2.sz. 117-40.l.

HALMAI Péter/2024/: Sokkok utáni kilábalás az euró-övezetben a Poszt-Covid időszakban: középpontban az egyensúly és a kínálati oldal. *Külgazdaság*, 68.évf/1-2/.szám, 62-77.l.

HARARI, Y.N./2017/: *Homo Deus. A holnap rövid története*. Budapest: Animus.

HOLMES, S. – SAJÓ András – UITZ Renáta, szerk./2021/: *Routledge Handbook of Illiberalism*. Abingdon -New York.

JIN, K.-Y./2023/: *The New China Playbook: Beyond Socialism and Capitalism*. New York: Viking Press.

KOLODKO, G.W./2021/: Chinism and the irreveribility of globalization: implications for global governance. IN: WANG, H.-J. – MICHIE, A., szerk.: *Consensus or Conflict? China and Globalization in the 21st Century*. Cham: Springer, 75-86.l.

KOMLOS, J.szerk./2024/: *Neoliberal Economic Policy and the Rise of Right-Wing Populism: Western Civilization at the Crossroads*. Cham: Palgrave Macmillan.

LIU, M.-T./2024/: Amplified state capitalism in China: overproduction, industrial policy and statist controversies. *Development and Change*, 55.évf.2.szám, 191-218.l.

LIU, Z.Z./2024/: China's real economic crisis. *Foreign Affairs*, 103.évf.5.sz/online/.

LOSONCZ Miklós/2024/: A brexit mérlege. Hatások, következmények és tanulságok hét év után. IN: TÖRÖK Ádám és tsai, szerk.: *Trendek és töréspontok, V.köt.* Budapest: Akadémiai Kiadó/elérve: online via mersz, 2025.ápr.25.

MÁTYÁS László, szerk./2024/: *Central and Eastern European Economies and the War in Ukraine: Between a Rock and a Hard Place*. Cham: Springer.

McCLOSKEY, D.N./2021/: *Bettering Humanomics: an Old and New Approach to Economic Science*. Chicago/Ill.: The University of Chicago Press.

von MISES, L./1940/2011/: *Interventionism: an Economic Analysis*. Indianapolis: Liberty Fund/elérhető online a Mises Institute honlapján.

MITTER, R./2025/: The Once and Future of China. How Will Change Come to Beijing? *Foreign Affairs*, 104.évf/5-6/.sz/online, május1/.

MONGA, C. – LIN, J.Y., szerk./2019/: *Oxford Handbook of Structural Transformation*. Oxford-NY: Oxford University Press.

PALÓCZ Éva/2024/: Reindusztralizáció: az új csodafegyver. IN: GYÖRFFY Dóra – BENCZES István – ROSTA Miklós, szerk.: *Közgazdaságtan és gazdaságpolitika*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 165-175.l.

PETERSON G.PETERSON Foundation/2025/: National Debt Would Skyrocket Under TJCA Extension. Washington,D.C., 21 March, utoljára letöltve: www.pgpf.org, máj.12.

REIMER, F. – GUTER-SANDU, A. – HAAS,A.- MURAU,S./2025/: Schrödinger's off-balance-sheet fiscal agency: The RRF and the limits to incremental fiscal integration in Europe. *Journal of European Integration*, előpublikáció, ápr.16.:elérve:tandofonline, ápr.29.

RIEDL, J./2025/: Congressional Republicans might set off the debt bomb.*Trumps Return/The Atlantic*, ápr.24.

ROGOFF, K.- YANG, Y.-Ch./2024/: Rethinking China's growth. *Economic Policy*, 39.évf/1-2/.sz./online/.

RÖPKE, W./1943/: *A harmadik út – Korunk társadalmi válsága*. Budapest: Auróra

SCHAAKE, M./2024/: *The Tech Coup.How to Save Democracy from Sylicon Valley*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

SHILLER, R./2020/: *Narratív közgazdaságtan.Hogyan hatnak a vírus módjára terjedő történetek a gazdaságra?* Budapest: HVG Könyvek.

SONIN, K./2022/: The historical perspective of the Donald Trump puzzle. *Journal of Economic Literature*, 60.évf.3.szám, 1029-1038.l.

SZANYI Miklós, szerk./2020/: *Seeking the Best Master: State Ownership in the Varieties of Capitalism*. Bécs-NY: CEU Press.

SZUNOMÁR Ágnes/2024/: Illiberal nationalism? The role of political factors in the growing Chinese /economic/ footprint in Hungary. IN: ROY, I. és tsai, szerk.: *Rising Power, Limited Influence: The Paths of Chinese Investment in Europe and the Liberal International Order*. Oxford-NY: Oxford University Press, 65-81.l.

TO, Y./2023/: Friends and foes: rethinking the Party and Chinese Big Tech. *New Political Economy*, 28.évf.2.szám, 299-314.l.

VALLI, V./2021/: The power of technology in the US and China: a comparison. IN: ANDREFF, W., szerk.: *Comparative Economic Studies in Europe – a Thirty Year Review*. Cham: Palgrave 321-354.l.

VOSZKA Éva/2024/: Egy gazdaságpolitikai paradigmaváltás sodrában. IN: GYÖRFFY Dóra és tsai, szerk.: *Közgazdaságtan és gazdaságpolitika*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 39-54.l.

ZHANG, A.H-Y/2024/: *High Wire: How China Regulates Big Tech and Governs Its Economy*. Oxford-NY: Oxford University Press.